

Svante Nordin

”Jag har en enda sak på hjärtat”

– Hjalmar Söderberg och Fredrik Böök 1940

Det som följer är en prolog till en planerad bok. Den har som preliminär titel *1900-talet – en biografi*. Frågeställningarna är: Vad hände under 1900-talet? Hur kunde detta århundrade bli så fyllt av katastrofer? Jag söker svaren genom att kombinera politisk historia med intellektuell historia på ett sätt som har vissa paralleller med min tidigare bok *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget*. Men temat har vidgats. Hur samspelade de intellektuella momenten med de politiska under detta ideologiernas och utopiernas sekel? En del av berättelsen handlar om det borgerligt-liberala Europas nära undergång och senare återuppståndelse. Hur kunde de liberala och demokratiska idéerna först tyckas ha segrat, sedan praktiskt taget ha lidit nederlag och till sist åter ha vunnit hegemoni? Prologen, som handlar om två svenska intellektuellas reaktioner på liberalismens skenbara sammanbrott 1940, ställer den frågan i blickfånget.

1. Söderberg

I februari 1940 stod en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT)* av Hjalmar Söderbergs hand. *GHT* var den enda tidning Söderberg numera skrev i, den enda i Sverige som stod emot ”de onda makterna i tiden”, framför allt nazismen. Artikeln bar rubriken ”Ett tack” och tacket riktade sig till tre herrar, överste Karl Axel Bratt, professor Nils Ahnlund och greve Albert Ehrensvärd. Dessa tre hade i olika sammanhang agiterat för att Sverige mer aktivt skulle engagera sig för Finlands sak i det pågående kriget.

Pakten mellan Tyskland och Sovjetunionen från augusti 1939 hade gjort det möjligt för Sovjetunionen att militärt angripa Finland. Angreppet hade inletts med bombningar av Helsingfors i november 1939, sedan Finland avvisat sovjetiska krav på landavträdelser. Sedan dess hade finnarna i det så kallade vinterkriget under marskalk Manner-

heims ledning kämpat för att slå tillbaka en sovjetisk invasion. Genom vad Söderberg betecknade som ”det finska miraklet” hade finnarna tills vidare lyckats stå emot de numerärt mycket överlägsna sovjetiska invasionsstyrkorna.

Dessförinnan, i september 1939, hade Tyskland och några veckor senare även Sovjetunionen överfallit och mellan sig delat upp Polen. För Tysklands del hade detta lett till krigsförklaringar från Frankrike och Storbritannien som garanterat Polens oberoende. Sverige hade förklarat sig neutralt såväl i stormaktskonflikten som i det sovjetisk-finska kriget. Viss assistans i fråga om vapen och frivilliga gavs dock till Finland. I Sverige fanns en stark opinion som önskade ett mycket mer aktivt svenskt ingripande för Finlands sak. Till den anslöt sig Söderberg.

Söderberg riktade ”ett varmt och värdsamt *tack*” till Bratt, Ahnlund och Ehrensverd. Han fortsatte:

”Vi svenskar befinner oss här i det läget, att neutralitet är på en gång en skändlighet och en dårskap.”

Om Finland dukade under i striden måste också Sverige kort efteråt duka under. Och sedan skulle det bli Norges tur. Den svenska neutraliteten respekterades av ingen. Det var av fruktan för Tyskland, trodde Söderberg, som den svenska regeringen höll sig neutral. Men skulle den tyska militären verkligen vara villig att ingripa till förmån för Sovjetunionen? Ställningen var följande:

På ena sidan står Ryssland – så länge Stalin har makten i sin hand – och Tyskland, så länge Hitler har hären i sin hand. På andra sidan står Finland, Västmakterna och civilisationen. Och på samma sida står framtiden, såvida denna jord ännu har något som kan kallas en framtid. På vilken sida skall Sverige stå?

Vi vet svaret. Sverige stod och fortsatte att stå neutralt. Det var ett svar som inte tillfredsställde Söderberg. Ändå hade han bara några år tidigare förnekat att Danmark eller de nordiska länderna i övrigt kunde göra något alls för sitt försvar. Idén om en nordisk försvarsallians till skydd mot Tyskland avvisade han med förakt i brevväxling med den mer försvarsvänliga sonen Tom.

Men även om Hjalmar Söderbergs positioner i försvarsfrågan kan te sig en smula motsägelsefyllda var han hållning till Hitler och Nazityskland glasklar. Hela utvecklingen av hans tänkande kring maktpolitiken hade förberett honom för den. Första världskriget hade slagit sönder den värld som var Söderbergs. Hans stora romaner som *Martin Bircks*

ungdom (1901), *Doktor Glas* (1905) och *Den allvarsamma leken* (1912) hade utspelats i en fredstida värld där Dreyfusaffären varit den mest uppskakande utrikespolitiska händelsen. När fredseran tog slut förstummades Söderberg som diktare. Om den nya verklighet som kriget öppnade kunde han inte skriva romaner eller noveller. I sitt sista skådespel, *Ödestimmen* från 1922, behandlade han emellertid själva krigsutbrottet. Han gjorde ingen hemlighet av att han lastade axelmakterna Tyskland och Österrike för kriget.

Strax efter kriget som resulterat i Kejsartysklands efterlängtnade nederlag hade Söderberg en stund av optimism. Då hälsade han med glädje den *pax romana* som skulle kunna bli följderna om bara segrarmakterna kunde hålla samman och upprätthålla den militära övermakt de skaffat sig. Någon annan världsfred hade han aldrig trott på, skrev han i januari 1919 till dansken Georg Brandes. Kriget måste sluta med den segrande maktgruppens världsvälde. Men häri låg inte något som man nödvändigtvis måste beklaga:

Lika nödvändigt som upprätthållandet av en *våldsmakt* är för ”rättsordningen” inom den enskilda staten, lika nödvändig är den naturligtvis också inom ett eventuellt världssamfund. Men denna våldsmakt bär inom ett världssamfund kunna bli ofantligt mycket billigare och mindre tryckande än under den tidigare internationella anarkien.

Den segrande maktgruppen föll snart samman, möjligheten till en ny rättsordning vilande på dess herravälde föll bort. Redan några år senare – 1921 – skrev Söderberg att han nu väntade världens undergång. Det som förestod var en ny folkvandringstid, en ny ”medeltid”. Med nazismens seger i Tyskland tätnade denna fruktan till visshet. Till sonen Tom skrev han i maj 1933:

Och nu är det förstås snart krig igen. Med nuvarande därhusregering i Tyskland kan utbrottet väntas varje ögonblick. [...] En massa dumbommar i Tyskland röstade för nazismen av skräck för kommunismen. Resultatet blir oundvikligen krig – och sedan är det mera lycka än konst om ”världsrevolutionen” kan undgås.

”Det mörknar över världen”

Vad Söderberg i fortsättningen bevitnade var en ”den europeiska civilisationens definitiva självmord” Sedan 1914 hade det försiggått en

”rebarbarisation” av världen, ett civilisationsammansbrott. Det enda man kunde göra var att i förtvivlan och maktlöshet vänta på undergången. I en intervju från 1938 sade Söderberg: ”Jag har en enda sak på hjärtat: katastroferna. Kan någon människa med förnuft och heder i behåll tala om annat eller tänka på något annat?” Världen hade just bevittnat Münchenöverenskommelsen och kristallnatten. Söderberg sade sig vara van att aldrig bli förbluffad när gemenhet blottas men undrade om det längre var meningsfullt att syssla med författarskap och publicistik, ”alltså vädja till en publik av frisinnade och bildade människor, som snart inte längre finns.”

Krigsutbrottet 1939 förvånade inte Söderberg. Finlands nederlag i vinterkriget släckte det sista hoppet. Den tyska invasionen av Danmark och Norge den 9 april 1940 innebar att den stad, Köpenhamn, som sedan länge var hans hemstad, nu befann sig under nazisternas styre. Våren 1941 gjorde Söderberg ett självmordsförsök i förtvivlan över nya tyska framgångar. Han återkom till livet, men dog i oktober samma år i en hjärnblödning. Det tyska nederlaget i kriget fick han aldrig uppleva.

2. Böök

Om det vinterkrig där Söderberg ville att Sverige skulle ingripa på Finlands sida yttrade sig Fredrik Böök inte alls. Hans tystnad var så påfallande att den kritiskt kommenterades i pressen. Ändå var orsakerna till tystnaden inte svåra att räkna ut. Böök kunde inte rätt gärna ta ställning mot Finland. Å andra sidan var han en entusiastisk anhängare – en av de mycket få i Sverige – av den pakt mellan Hitler och Stalin som blev Finlands olycka. Ja, Böök var inte bara en anhängare av denna pakt. Han hade förutsett den och önskat den under många år. ”Din politiska fantasi var kanske starkare än min”, bekände Bööks unge marxistiske vän Per Nyström när den tysk-sovjetiska överenskommelsen slagit världen med häpnad. Böök hade då länge försökt övertyga Nyström om det sannolika och önskvärda i ett samgående mellan de båda makterna.

Bööks ställningstagande kunde tyckas paradoxalt. Hur kunde en konservativ kritiker liera sig med Stalin? Det var ju som konservativ litteratur- och kulturkritiker Böök först hade framträtt och gjort sitt namn känt under årtiondena kring första världskriget. Men bakom paradoxen dolde sig en inre logik. Böök hade avfallit från sin tidigare konservativa hållning, han bekände sig numera till marxismen och socialismen. Men han gjorde det med argument som för en ung socialdemokrat som Nyström bör ha känt ganska främmande.

Roten till det hela fanns hos Tyskland och Versaillesfreden. Böök var i hela sin hållning motsatsen till Söderberg. Det gällde skönlitteraturen där Böök en gång i tiden varit Söderbergs skarpaste kritiker. Det gällde politiken. Under första världskriget hade Böök helhjärtat engagerat sig för Tysklands sak. Tysklands nederlag och den hårda Versaillesfreden hade fyllt honom med vrede och förtvivlan. Därför sympatiserade han med det samarbete som redan under tjugotalet upprättats mellan de båda Versailleskritiska makterna Tyskland och Sovjetunionen. Så kom i början av trettioalet den stora världskrisen. Det borgerliga Europa tycktes vackla i sina grundvalar. Det var nu Böök offentliggjorde sitt ”avfall” från den borgerliga positionen. Till den danske kritikern Harald Nielsen hade han redan nyåret 1931 förklarat sin nya hållning. Han väntade på nya omvälvningar i Centraleuropa:

Huruvida det blir signalen till Europas sammanstörtande vet man inte, men helt osannolikt är det inte. Jag har börjat läsa Karl Marx och förbereder mig att övergå till bolsjevismen, ty jag vill hellre lyda tavaritj Stalin än M. Poincaré – sådan är nu en gång min smak. [...] Att det nu visar sig att Versailles-fredens Europa går mot sin undergång, det hälsar jag med glädje.

Något år senare (1932) gav Böök ut boken *Resa till Schweiz* där han offentligt gav uttryck för hur han numera uppfattade världen. Ett avsnitt ägnades ett besök hos skomakarparet Kammerer som varit Lenins hyresvärdar i Zürich under kriget. Böök var beredd att erkänna Lenins storhet och att halvt om halvt sympatisera med hans kamp.

Han var ingen blind beundrare av det kapitalistiska Europa, ”sådant det breder ut sig i majsolen 1932, mellan Kreugerkatastrofen och Lausannekonferensen”, medgav Böök. Ofta hade han tvivlat på om den europeiska civilisationen vore värd ett bättre öde än att gå under:

Sitter man en vacker vårkväll vid Rivieren och betraktar vimlet, kan tvivlet övergå till visshet: nej, detta förtjänar icke att leva. Prostituerad natur, prostituerade människor, banal lyx, stupid nöjeslystnad; privilegierade dårar, som rasa kring i bilar mellan tennisbanor och danslokaler för att hamna vid spelborden, varenda detalj inrättad till tjänst för de sysslolösa och bortskämda [...] Sannerligen, här borde Lenin ha valt sitt högkvarter för att hålla gallan flytande och hämta inspiration till sitt förstörelseverk ...”

När Adolf Hitler grep makten i Tyskland 1933 stegrades dessa stämningar. Böök hälsade den nazistiska revolutionen med tillfredsställelse.

Versaillesfredens Europa hade nu tagit ett par kraftiga steg närmare undergången. Att han samtidigt kände motvilja mot Hitlers metoder hindrade inte Böök från att bejaka skeendet.

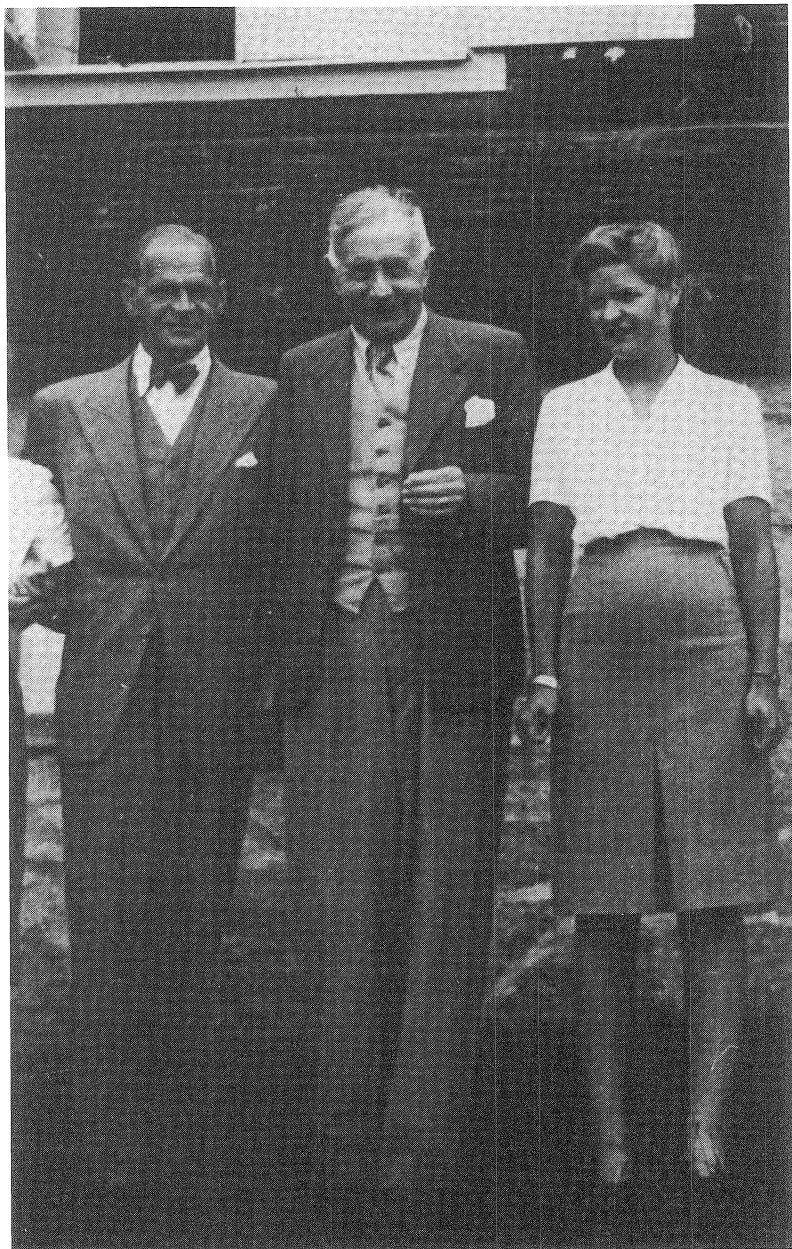
Sommaren 1940 efter Frankrikes fall tycktes allt fullbordat. Av Versaillesystemet fanns numera knappt minnet kvar. Den europeiska kontinenten var uppdelad mellan de två totalitära stormakterna, Tyskland och Sovjetunionen. Böök begrundade situationen i en tidningsartikel som aldrig blev publicerad.

I detta ögonblick, skrev Böök, när Frankrike förkunnade sin avsikt att skapa en författning av fascistisk prägel, när Hitler triumferade och England förberedde sin sista kamp, ”i detta ögonblick är det uppenbart, att liberalismen, den parlamentariska demokratien, dukat under. Det är en världshistorisk katastrof med konsekvenser, som kommer att sträcka sig långt in i framtiden.” Hur kunde liberalismens seger 1918 på två årtionden förvandlas till ett nederlag? Svaret blir i enlighet med vad Böök ständigt varnande och manande framhållit. I Versailles hade den segrande borgerligheten svikit sina egna liberala principer. Böök inbegrep sig själv i tragedin: ”Vi är alla barn av den liberala tidsåldern, var vi än har ställt oss. Vi har alla vår andel i nederlaget och sorgen.”

Hösten 1940 skulle Böök framträda vid en Tegnérfest i Lund och där hälsa ”stormens herre”, världsanden, bakom vars gång genom hävderna försynen döljer sig. Det uppfattades som en lovsång till Hitlers segrar och väckte häftig debatt. Och förvisso önskade Böök Tysklands seger. Men han gjorde det utan glädje, under oro för framtiden. I november 1940 skrev han till sin gamle vän Thorsten Laurin: ”Nu sitter vi, gnagda av ångest, pinade av oro och grubbel, och när den flydda tidsåldern vaknar upp i vårt minne, grips vi av rörelse och längtan. Ack, om vi kunde komma tillbaka dit! Men vägen går inte tillbaka, den går framåt mot det okända.”

*

Så tänkte och kände två svenska författare det ödesdigra året 1940. Det liberala Europa som vid sekelskiftet ohotat tycks behärska världen hade 1914 störtat sig ut i ett förödande krig. Genom kriget hade det borgerligt-kapitalistiska världssystemet på ett djupgående sätt destabiliserats. Den romerska fred som för en stund föreföll ha upprättats i Versailles bröt åter samman på grund av segrarmakternas oenighet och utmaningarnas storlek. Genom kommunismens seger i Ryssland 1917, fascismens i Italien 1922 och nazismens i Tyskland 1933 led det liberala Europa

Böök hade många författarvänner, bland andra hans kollega i Svenska Akademien Olle Hedberg, som debuterat 1930 på Bööks uppmaning med romanen Rymmare och fasttagare. På fotografiet ses litteraturkritikern med Olle och Birgitta Hedberg på Önnarps Backe 1945.

nederlag efter nederlag. Sommaren 1940 tycktes det definitivt. Kontinenten var uppdelat mellan två antiliberala makter. Civilisationsammansrottet föreföll fullkomligt. Det blev inte som Söderberg fruktat eller som Böök både fruktat och hoppats på. Böök skulle med smärta få uppleva Tysklands nederlag i ännu ett världskrig. De totalitära makterna kom i luven på varandra. De stora västdemokratierna höll ut och återvände till slut segrande. Efter ännu nära ett halvsekel av konfrontation skulle dessutom den återstående utmaningen mot demokratin, den kommunistiska, bryta samman av sin egen tyngd. Det liberala Europa höjde sig på nytt ur bränningarna. Dess bundsförvant USA triumferade. Under tiden hade makten förskjutits. Europas självmordsförsök hade lyckats såtillvida att världshegemonin nu avgjort gått över till USA. Västerlandets dominans fanns där fortfarande, men nu var det amerikaner snarare än européer som var dess främsta bärare. Den romerska freden blev, när den förverkligades, en *pax americana*. Därmed var den internationella anarkin från tiden före 1914 åtminstone för tillfället förbi.

Den totala motsättningen mellan Söderbergs idéer och Bööks påminner oss om hur Västerlandets intellektuella stod splittrade i den stora striden. 1900-talets historia handlade om en kamp mellan ideologier, samhällssystem, livsformer. Den utgjorde en intellektuell kraftmätning lika mycket som en militär eller ekonomisk. På det intellektuella fältet var striden lika dramatiskt som på något av de andra. Somliga, likt Böök, höll på Stalin eller Hitler eller båda och dessa härskare framträdde just i namnet av ideologier som de trodde på med ursinnig fanatism. Andra, som Söderberg, sympatiserade med det liberala Europa som bröt samman 1914 och önskade dess återkomst.

De branta stigningarna och fallen kännetecknar 1900-talets historia. Det liberala Europas undergång föreföll både Söderberg och Böök definitivt året 1940. Nu vet vi att händelserna det året bara var en episod. Kanske gissar vi att historien inte känner några slutpunkter, bara episoder.